

Mgr. Rontó Bozóki Judit*

Történelmi alapfogalmak a vajdasági magyar általános iskolai oktatásban

Előszó

A történelemtanítás egészének egyik vitathatatlan alapvető célja a megfelelő fogalomrendszerek kimunkálásának útján a történelmi gondolkodás formálása. A lényegi viszonyrendszerek elég szilárd, tehát jól áttekinthető, ugyanakkor elég nyílt, továbbfejleszthető rendszerét azonban csak különleges tervezőmunka és megfelelő eljárások révén lehet a tanulók tudatában kialakítani. Ilyen értelemben az eredményes fogalomfejlesztés igenis önálló pedagógiai tervezőmunkát és speciális eljárásokat igényel.

A történelemtanításban mindig az érzelmi-értelmi-akarati nevelés egységes szempontjaiból kell kiindulnunk. De ez nem járhat azzal, hogy továbbra is halogatjuk annak a kérdésnek a megválaszolását: melyik fogalmat mikor, milyen szinten, milyen rendszerben lehet kialakítanunk, illetve továbbfejleszteniünk.

A történelemtanítás elméletének halaszthatatlan kötelessége a pedagógiai szempontból vett történelmi fogalmak világos rendszerének, az egyes fogalmak minimális és optimális szintjének, valamint a történelmi fogalmi gondolkodást fokozatosan fejlesztő – tudatosan összeállított – feladatrendszereknek a kidolgozása.

A tanulók a történelmi anyag feldolgozásának természetes folyamatában éppen a megfelelően válogatott feladatok megoldásának útján sajátíthatják el a történelmi fogalmak megfelelő módszereit.

Tehát, a történelmi alapfogalmak kialakulása, fejlődése és megtartása a vajdasági magyar általános iskolásoknál, ma is, éppen úgy, mint a múltban fontos szerepet játszik a délvidéki magyarság oktatásában.

A történelmi alapfogalmak jobb megismerésének jelentőségét először Muhi Béla tanár úr ismerte fel, aki az Apáczai Közalapítvány

---

* Mgr. Rontó Bozóki Judit, történelemtanár, Ady Endre Általános Iskola, Torda

támogatásával kiadta a Történelmi Diákszótárt (Árgus, Újvidék, 2008.). Ez a 170 oldal terjedelmű diákszótár mintegy 3000 címszót tartalmaz, magyar illetve szerb nyelven, és hasznos kézikönyvként és útmutatóként szolgál a diákoknak, tanároknak egyaránt.

Ugyan abban az évben a belgrádi székhelyű az Oktatás és Nevelés Minőségét Értékelő Intézet (Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja) is, a történelmi fogalmak könnyebb feldolgozásában szeretett volna segíteni, az e tantárgyat tanító pedagógusoknak, amikor kiadta *Az oktatási nevelés kulcsfogalmai* című füzetet, amelynek az elkészítésében neves pedagógusok és történészek vettek részt. (Snežana Ferjančić, Marko Šuica, Suzana Rajić, Ljubodrag Dimić, Arsen Đurović, a belgrádi Bölcsészkar Történettudományi Tanszékének tanárai, Dragica Koljanin, az újvidéki Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Tanszékének módszertan tanára és Vidosava Grahovac tartományi tanügyi tanácsos).

Sajnos azóta is ez a kis füzet nem található eladásban, csak internetes formában, az Oktatásügyi Minisztérium honlapján, így én is csak hosszas keresgélés után bukkantam rá a 2010/2011-es tanév végén.

Azonban, éppen úgy, mint a tankönyveknél, (csak a Nemzeti tankönyvkiadó tankönyveiből taníthattunk), hiányzik belőle a magyar szellemiség és a magyar történelemre vonatkozó fogalmak.

Ez a problematika készített arra, hogy áthatóbban foglalkozzák a történelmi alapfogalmak más szemszögből való megközelítésével, oktatásával és kutatásával. Így került sor arra, hogy munkámnak köszönhetően az elmúlt 2010-2011-es iskolai tanévben, három közép-bánáti iskolában végeztem e témában kutatásokat. Ennek a kutatásomnak az elméleti és gyakorlati részét szeretném e munkámban bemutatni, illetve ezért is tartanám fontosnak, hogy a már fent említett Történelmi fogalomtár lefordítását a magyar kisdíákok és történelem tanáraik számára, természetesen a magyar történelemben használatos szavak kibővítésével.

1. A történelemtanítás központi kérdései

A történelemtanítás egyik központi kérdése, hogy mely fogalmak milyen szinten dolgozhatók fel a tanulási-tanítási folyamatban.

A történeti megismerés – még a konkrét jelenségek tekintetében is – fogalmi síkon megy végbe, tehát minden történeti ismeret fogalom is egyben. Nem mindegy azonban, hogy a 11-15 éves általános iskolai diákoknak milyen szinten és formában történik a fogalmak ismertetése.

Némelyek szerint a történelemtanítás a fogalmi gondolkodás olyan magas szintjét igényli, hogy csakis az egyetemeken lehet vele foglalkozni, mások viszont szinte az alsó osztályokban szeretnék elkezdni a történelem-társadalmi jellegű ismeretek oktatását. A legnagyobb vita ott alakulhat, és alakul is ki, hogyan kell a történelmi fogalmakat tanítani. Tapasztalatom szerint a tanulók saját értelmi tudásuk révén nem képesek megállapítani a fogalmak mibenlétét. Ezért a fogalmak megalkotásánál nekünk, történelemtanároknak a szerepe sokkal nagyobb, mint magáé a tanulóé, hiszen a fogalom megszövegezését is a tanár adja meg.

Nagyon kell vigyázni azonban arra, s már az elején kihangsúlyozni diákjainknak, hogy nem a meghatározás elszavalása a végső cél, hanem a diákok gondolkodásának a fejlesztése, egy magasabb szintre való emelése. Pedagógiaileg helyesebb, ha a megfelelő anyag rész előadásánál az alapfogalmakat néhány mondatban a diákokkal közösen összefoglalva rögzítjük, s a tanulók azt le is jegyzik füzetekbe. Jó megoldás az is, ha a tanulók osztályonként fogalomtárat, fogalmi füzetet készítenek. Ide vezetik be a fogalmak rövid, tömör meghatározását, az anyaggal való előfordulás, vagy ábécé sorrendben, attól függően, hogy a diákok melyik változatot választják.

A pedagógiai gyakorlat is alátámasztja, hogy a tanárnak minden új fogalmat feltétlenül meg kell magyarázni, még a leggyakrabban használtakat is (amit játékosan is fel lehet dolgozni, vetélkedő, páros-, csapatmunka, vagy az egész osztály bevonásával), s nem kell sajnálni az időt a rövid, esetenként a vázaltszerű rögzítésre sem. Mert nem fogalmakat oktatunk, hanem a tananyagot a tanulók életkorának megfelelő módon dolgozzuk fel, miközben a fogalmakat is el kell sajátítaniuk.

Tapasztalatunk szerint megfelelő fogalmi ismeretekről csak akkor beszélhetünk, ha a tanuló:

1. ismeri azokat az alapvető tényeket, eseményeket, okiratokat (helyben és időben helyesen rögzítve), amelyekből az illető fogalom összeáll,

2. a fenti tények szilárd ismeretében a tanuló képes lesz ítéletalkotásra, általánosításra, az elvonatkoztatásra és a lényeg kiemelésére és
3. ismereteit a gyakorlatban is képessé válik alkalmazni, hasznosítani.

2. Történelmi fogalmak

A történelmi fogalmaknak mindig az események, tények, jelenségek, dokumentumok egy-egy körének, bizonyos és szükséges mennyiségének elemzése nyomán történt absztrakcióból, általánosításból alakulnak ki. Bizonyos eseménysorozatot, néhány dokumentum, egy-egy történelmi kor lényeges, belső összefüggését kell tükrözniük.

A tanulók a használható, élő, a történelmi gondolkodást és a szilárd világnézetet fejlesztő fogalmakat csakis tevékeny közreműködéssel sajátíthatják el.

Ezért nem is minősíthető történelmi fogalomnak – a szó valódi értelmében –, hanem **történelmi tény**nek például: *a cserekereskedelem, a törvény, a démosz, az arisztokrácia, a rabszolgafelkelés, a piac*, bár ismeretük elengedhetetlenül szükséges, mivel építőelemei lehetnek a később kialakuló fogalomnak. Ugyanakkor például az *ősközösség, a természetbeni gazdálkodás, az állam, a demokrácia, a pénzgazdálkodás, a rabszolgatartó rendszer, a rabszolga, a jobbágy, a feudalizmus* megfelelnek a **fogalom** követelményeinek.

Ennek függvényében különbséget kell tenni egyrészt a konkrét és általános, másrészt a tudományos és a tanulói fogalmak között. Ez azonban nem jelentheti, hogy ami a megismerés folyamán fogalom, az oktatásban már nem az. Ezek szerint, a történelemtanítás során előbukkanó valamennyi szakmai meghatározást, kifejezést, idegen szót egyöntetűen le kell fordítani magyar nyelvre, meg kell magyarázni és utalni a fogalmak körére.

A fogalmakat mindig a mozgás és az idő kategóriájában kell szemléltetnünk. De a valóság nem csak a fogalom révén közelíthető meg, egy-egy korszak megismeréséhez szükséges, hogy az a maga életszerű gazdagságában, tehát képszerűen is záruljon fel. Az időtényező mellé a teret is be kell vonnunk a történelmi fogalmak meghatározói sorába. Így tehát minden fogalmat történelmi fogalomnak kell tartanunk,

melyet a történelmi folyamat leírásakor időtől és tértől meghatározottan, történelmi összefüggésbe állítva használunk.

Konkrét történelmi fogalom csak az a fogalom, melyből az adott fokon a fokhoz illő és szükséges gondolkodási műveletekkel az absztrahálás műveletét elindítjuk. Ennek az általánosítási (elvonatkoztatási) műveletnek a végső eredményeként kialakul a fogalom. Az ismeretek fejlődésének pályáján a megszerzett ismeret, melyet fogalommá alakítottunk, a magasabb ismeretek, vonatkoztatások kialakításakor ismét konkrétummá válik, hogy újabb elvonások alapja lehessen.

A történelemtanítás állandó vitája azért is érdemel különös figyelmet, mert világossá teszi, melyek azok az elméleti és gyakorlati problémák, amelyek körül az ellentétes vélemények összpontosulnak.

A legfontosabb vitakérdések a következők:

1. Mit nevezünk történelmi ténynek?
2. Mit nevezünk történelmi fogalomnak?
3. Milyen a viszony a történelmi tények és fogalmak között?
4. Milyen a viszony a történelmi képzetek és fogalmak között?
5. Hogyan alakulnak ki a tanulók tudatában a történelmi fogalmak?
6. Kell-e és hogyan kell a történelmi fogalmakat tanítani?

2.1. A történelmi tények

A történelemtanítás sajátos feladata, hogy meghatározott pedagógiai célok érdekében a tanulókat a múlt társadalmi valóságával szembesítse, a történelemtanár, pedig elvileg csakis a történelemtudomány által feltárt és igazolt tényekből válogathatja ki a tananyagba kerülőket. Ugyanis a tananyagban lévő tények tudományos történelmi tényanyagból, illetve a történelmi forrásokból származnak.

A történész egyfajta kritikának kell, hogy alávesse a különböző forrásokban található adatokat és megfelelő tudományos eljárásokkal kiszűrje az egymásnak sokszor ellentmondó, sok szubjektív elemet tartalmazó tény-információkból a valóságos történelmi eseményeket és jelenségeket: megállapítja, rendszerezi, szintetizálja a valóság-tényeket lényegében helyesen, hitelesen tükröző tudományos tényismereteket.

Ennek következtében a történelmi tény terminust a gyakorlatban, több értelemben is használhatjuk:

- Ténynek nevezhető a valóságos, megtörtént eseményt, jelenléte, más szóval a valóság – tényt.
- Ténynek hívják a valóság-tényeket valamilyen formában rögzítő és ezzel a későbbi korok számára megragadhatóvá, tanulmányozhatóvá tevő tény-információkat.
- Végül, ténynek nevezhető a tény-információ feldolgozásából származó a valóság-tényeket helyesen tükröző tény-ismeret.
- Ezeknek egyik fajtája az iskolai történelmi tény-ismeret.

Az iskolai tananyagban szereplő történelmi tényeknek az a legfontosabb jellemzője, hogy megbízhatóan konstatálja a tanulmányozott esemény valóságát. *„A történelmi tény fogalmat nem szabad egészében és teljesen azonosítani a történelmi esemény fogalommal. Az esemény- és a tényfogalmak bizonyos fokig valóban fedik egymást, és ennek megfelelően szinonimaként is használhatók. Jelentésük azonban mégsem esik teljes mértékben egybe. Megegyezésük csak viszonylagos, ami nem zárja ki a közöttük lévő különbséget. A különbség pedig az, hogy a tény nemcsak egyszerűen az objektív valóságot- a tudattól függetlenül létező eseményt foglalja magába, hanem a tudat által tükrözött vagy tükröződő valóságot is. A tény mintegy a szubjektumnak az objektummal való találkozási pontján keletkezik. Egyik vagy másik tény meghatározása azt jelenti, hogy feltárjuk, konstatáljuk az adott jelenség vagy esemény valóságát, meglétét, létezését, a múlt vagy a jelen objektív valóságában.”*¹

Ugyanakkor a történelmi tény és a történelmi esemény közötti különbséget nem szabad abszolutizálni, még kevésbé szembeállítani egymással az eseményt és a tényt. Ennek megfelelően a tény-ismeretek a valóságos életet tükrözik, illetve magát az objektív igazságot tartalmazzák.

A történelemtanítás metodikája/módszertana szerint a történetírás tudományosságának alapvető kritériuma és a valóban eredményes történelemtanításnak is nélkülözhetetlen feltétele, hogy hiteles történelmi tényeken nyugodjanak.

---

¹ Г.М.Иванов, К вопросу о понятии факт в исторической науке. Вопросы истории 1962/2.,78.1.стр

A tények fogalmát úgy is konkretizálhatjuk, hogy körébe beletartoznak:

- Az időbeli adatok – évszámok
- A mennyiségi adatok – hány
- A személyiségek – kik
- A kollektív történelmi tényezők nevei – intézmények, pártok,...
- A földrajzi környezet – hol
- A minőségi adatok, amelyek megjelölik az eseményeket,
- A minőségi adatok, amelyek megjelölik a személyiségek lényeges ismertetőjegyeit
- A minőségi adatok, amelyek megjelölik az eseményeket – mi történt
- A minőségi adatok, amelyek megjelölik az értékelést és az állítást – mit állítunk.

A történelmi tények tehát az ember és az ember, az ember és a természeti feltételek, az ember és az ember által létrehozott tárgyak dialektikus és dinamikus kapcsolatait tükrözi. A történelem sajátos tárgya: az emberi társadalom fejlődéstörténete, az emberi társadalom gazdasági, politikai ideológiai múltja.

Ebből kiindulva a történelmi tények – kimondva vagy kimondatlanul – mindig olyan kapcsolatokat foglalnak magukba, amelyeknek központi tagja a történelmi ember, a múlt idők emberi társadalma.

Míthogy a történelmi tények nem dolgokat, hanem emberi viszonyokat fejeznek ki, az objektív és a szubjektív dialektikus egységét testesítik meg. Az objektív kapcsolatok főszereplője az érző, gondolkodó, kitűzött céljait megvalósító szubjektum: az ember.

A történelmi tények történelmi voltának jellemzését egy másik mozzanattal is kiegészíthetjük. A tények nem egyszerűen eseményeket, hanem a múlt társadalmilag jelentős eseményeit tartalmazzák.

A történelmi tényeket tehát időbeli és térbeli meghatározottságukon kívül az is jellemzi, hogy társadalmilag jelentős kapcsolatokat tartalmaznak, amelyeknek középpontjában mindig az ember, az emberi társadalom áll.

A történelmi tények a lényegi összefüggések egy-egy láncszemét foglalják magukba, és ezért a múlt objektív valóságának megfelelő rendszerezésük, csoportosításuk esetén feltárhatók a bennük lévő lényegi, okozati. Illetve törvényszerű összefüggések: a tényekben kifejezett jelenségek belsejéből előtűnik a lényeg.

Összegezőképpen, véleményem szerint, az iskolai tananyag alapelemeit képező történelmi tények tudományosan igazolt megállapításai annak, hogy az adott, társadalmilag lényeges események – jelenségek a múlt társadalmi valóságában meghatározott helyen és időben valóban végbementek, léteztek. Csakis a tény-ismereteknek a valóság-tények lényegi teljességét hűen tükröző szintézise nyújthat megbízható történelmi ismereteket, alakíthat ki szilárd meggyőződéseket.

2.2. A történelmi fogalom

Úgy tűnik, elméleti és gyakorlati szemszögből egyaránt elfogadható meghatározáshoz csakis úgy juthatunk, ha különválasztjuk a

- fogalmakat
- történelmi fogalmakat, és a
- pedagógiai történelmi fogalmakat.

Valamennyi fogalomnak vannak közös vonásai, ezért nincs is és nem is lehet közöttük merev választóvonal. Megkülönböztetésük csupán gyakorlati célokat szolgál:

a) Minden történelmi ismeret **fogalom** is egyben, illetve nyelvileg kifejezett fogalmak rendszere.

b) Mi is a **történelmi fogalom**, illetve melyek a történelmi fogalmak specifikus, megkülönböztető vonásai? Ugyanis a történelemtanításban természetszerűen minden fogalom történelmi összefüggésbe állítva jelenik meg. A fogalomnak kell történelminek lennie, vagyis meghatározott történelmi tartalmat kell magába foglalnia. A történelmi fejlődés, változás valóságos folyamatában objektíve minden társadalmi jelenség és termék történelmi.

c) Helyesnek tűnik a lehetséges történelmi fogalmak közül kiemelni és elkülöníteni a **pedagógiai szempontból tényleges történelmi fogalmakat**, tehát azokat, amelyeket valójában történelmi dimenziójukban is tanítunk. Ilyen értelemben, történelmi dimenziójában, viszony-

rendszerében, egy-egy önmagában jelentéktelennek tűnő fogalom pedagógiai szempontból fontos történelmi fogalommal válhat. Feltétlenül fontos, és teljesen világossá kell tenni diákjaink számára egy ma már nem létező tárgy vagy fogalom használatát, illetve külső képét. Teljesen eleget, ha egy rajzzal, vagy szóbeli leírással világos képzetet alakítunk ki a szóban forgó tárgyról vagy fogalomról.

Ilyen például a római hadseregek, mint történelmi fogalomnak, a kialakulásának a folyamata. E nélkül ugyanis a római történelem tanítása - az általános iskola 5. osztályának a vége felé, - elvesztené a konkrét történelmi jellegét. Pedagógiai szempontból a történelemtanárnak meg kell terveznie: hol és mikor, milyen összefüggések feltárásával, milyen mélységben és szinten, milyen terjedelemben és tartalommal formáljuk meg diákjainknak e fogalmat.

Vagy egy másik példaként szolgáljon a rabszolga fogalma. Ez ugyanis nem egy egyszerű történelmi fogalom, hanem az egész 5. osztályos tananyagon átvonuló, annak teljes tartamát átható és szemléletét meghatározó, bizonyos történelmi törvényszerűségeket magába foglaló alapfogalom.

A történelemtanításban használt alapfogalmak jelentős része ugyanis nemcsak történelmi, hanem egyben ennél szélesebb hatókörű szociológiai, társadalomtudományi alapfogalom is. Ha azonban óráinkon például csak *a fejlődés, társadalom, állam, nemzet, politika, kultúra* és hasonló **fogalmak** kialakításával törödnénk, szem elől tévesztenénk, hogy a történelemtanításnak a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit a konkrét történelmi valóságban kell bemutatnia. Így a szociológiai és a történelmi kategóriákat nem szabad egymással szembeállítani, de a közöttük lévő különbségeket sem helyes figyelmen kívül hagyni. Mert ha a történelemtanítást kizárólag a legáltalánosabb szociológiai fogalmak fejlesztésére orientálnánk, veszélybe kerülne a történelemtanítás történelmisége.

Összegezve a fentieket: a történelemtanítás gyakorlatában a fogalmaknak igen széles körét használjuk fel, hiszen minden történelmi ismeret szavakkal kifejezett fogalmakból épül. Ez azonban nem azt jelenti, hogy valamennyi használt fogalom történelmi fogalom is egyben.

Pedagógiai szempontból történelmi fogalmak

Pedagógiai szempontból történelmi fogalmaknak csak azokat tekintjük, amelyek a tanulók számára valóban történelmi tartalmuk van – illetve a tanulási-tanítási folyamat eredményeképpen azzá lesz – tehát azokat, amelyek az objektív társadalmi valóság jelenségeit, folyamatait, tárgyait keletkezésükben, fejlődésükben, elhalásukban konkrét történelmi viszonyaikban foglalják magukba. A fogalmakon belül megkülönböztethetünk alapfogalmakat.

A történelmi alapfogalmak

A történelmi alapfogalmak a történelmi törvényszerűségek fontos építőelemei. A történelemtanítás gyakorlatának és elméletének különös gonddal kell a történelmi alapfogalmakat kezelnie, mégsem lenne helyes a pedagógiai szempontból vett fogalom fogalmát az alapfogalmak körére szűkíteni.

Nagyon fontos azonban, hogy megkülönböztessük egymástól azokat a fogalmakat, amelyeknek történelmi tartalmát akarjuk kimagyarázni, azoktól, amelyek egyszerűen ismeretlen szavakként, kifejezéseként kezelhetők. A tanár nem mehet el egyetlen ismeretlen szó, vagy fogalom mellett sem magyarázat, értelmezés nélkül, de azoknak a fogalmaknak az esetében, amelyeket nem történelmi fogalmakként kíván tanítani, bátran beérheti a rövid szómagyarázattal, vagy egyszerű szemléltetéssel.

Itt különösen felhívnám a kollegák figyelmét a 6. osztályban használatos feudális társadalom fogalmának a magyarázatára, ami játékosan is igen egyszerűen és szemléletesen is megmagyarázható. Egy diák (lehetőleg a legmagasabb, legerősebb) leül a katedra mellett a tanári székre, míg egy másik letérdel előtte, ball lábbal (lehetőleg a legalacsonyabb, legvéznább). Amennyiben a tanár elég kreatív, fel is öltöztetheti őket.

Azokban ezekben a fogalmaknak kialakítása során figyelembe kell venni a történelmi fogalmak néhány igen lényeges specifikumát, jellemző vonását, mint amilyenek például:

- A fogalom akkor válik történelmi fogalommá, ha benne az esemény történelmi lényege tükröződik. A történelmi fogalmak tehát a történelmi jelenségek lényegét a közös és sajátos dialektikus egységében fejezik ki. Amikor tanárként azt állítom, hogy a történelmi fogalom specifikuma a jelenségek történelmi lényegének a tükrözése, nem tagadhatom a fogalmaknak a közös vonások alapján történő általánosító funkcióját sem, mivel minden egyes történelmi esemény, jelenség, személy időben és térben, valamint az ok-okozati kapcsolatok rendszerében egyedileg meghatározott. Azonban mégsem tagadható, hogy a történelemben is van ismétlődés, és a történelmi fogalmak a maguk módján ezt az ismétlést is tükrözik. Minden speciális történelmi fogalom a konkrét és az absztrakt, az egyes és az általános egységet testesíti meg.

- A metodikai szakirodalom a történelmi fogalmakat általában két csoportba sorolja: az ún. *konkrét fogalmak* csoportjába, amelyeket a közvetlen szemlélet, illetve a szemléletet pótló képzelet útján ismerhetünk meg, és az *absztrakt fogalmak* csoportjába, amelyek kizárólag gondolati úton ragadhatók meg.

- Ha egy fogalom pedagógiai szempontból történelmi fogalom, akkor a társadalmi jelenségek történelmi összefüggését tükrözi, s ez által minden történelmi fogalomnak a történelmi összefüggések rendszerét kell tartalmaznia. A történelmi fogalomnak magában kell foglalnia az általa tükrözött jelenség legalapvetőbb történelmi összefüggéseit. „Amennyiben az objektíve összefüggő viszonyok szükségszerű okozati összefüggések, ezek tudatunkban már nem egyszerűen fogalmak, hanem történelmi törvényszerűségek formájában tükröződnek”.² A történelmi alapfogalmak ilyen törvényszerű történelmi kapcsolatokat tartalmaznak. Pedagógiai szempontból vett történelmi fogalmak történelmi viszonyokat foglalnak magukban. Mint már említettem: a visszatükrözés tárgyát alkotó objektív történelmi kapcsolatok az ember és az ember, az ember és az ember által létrehozott dolgok, az ember és a természet közötti viszonyokból tevődnek össze. Ezért nem csupán kapcsolatok, hanem kölcsönös kapcsolatokról van szó. Az emberi kapcsolatok mindig kölcsönös kapcsolatok. De nem csak az ember és ember közötti kapcsolatok kölcsönösek. Az ember

---

² В.О. Пунский, Формирование у школьников понимания закономерности исторического процесса, Москва, 1972, 10 стр.

azért gyakorol hatást a természetre, hogy megváltoztassa a természetnek az emberre gyakorolt hatását. Az ember által létrehozott *dolgok* tehát eleve azért jönnek létre, hogy szolgálják az embert. Mivel az ember által létrehozott *dolgok* közül a termelőerők bírnak a legnagyobb jelentőséggel, azok fejlődése meghatározóan hat az emberi kapcsolatokban megtestesülő termelési viszonyokra.

- A történelmi fogalmak a múlt állandóan mozgó, fejlődő, változó társadalmi valóságát tükrözik. Igen nagymértékben határozza meg az idő és a tér a fogalmak történelmi tartalmát. Véleményem és tapasztalatom szerint a dolog lényege éppen abban van, hogy például a nemzet, és minden más történelmi fogalom tartalma állandóan változik, fejlődik, módosul, átalakul, mert csak így tudja tükrözni a történelmi valóság mozgását, fejlődését állandó átalakulását. A történelmi fejlődés, legalább is egy bizonyos szempontból nem más, mint meghaladva megőrzés. A jelen nem a múlt, de nem csak más: mert hiszen magában foglalja a múltat. A nemzetek adekvát történelmi fogalma nemcsak a nemzet jelenét, hanem a nemzet történelmi fejlődését is tükrözi. A fogalmak viszonylagos állandósága tette és teszi ma is lehetővé, hogy az egymást követő nemzedékek átadják egymásnak tapasztalataikat, és a felhalmozódó tapasztalatok egyre gyorsabbá és eredményesebbé tegyék az újabb nemzedékek önálló tapasztalatszerzését. A fogalmak állandó belső változása, éppen ennek az egyre gyorsuló tapasztalatszerzésnek az eredményeit rögzíti. *„Ezért a pedagógiai szempontból megfelelően kialakított történelmi fogalmak nemcsak a fogalmak viszonylagos állandóságát, hanem fejlődésüket, átalakulásuk fő szakaszait is tartalmazzák.”*³

- *„Bár történelmi fogalmaink sohasem fogják egészen pontosan tükrözni a múlt objektív valóságát, mindinkább megközelíthetik azt, és ezzel egyre helyesebbé, egyre igazabbá válhatnak.”*⁴

- Itt szeretném megjegyezni, hogy véleményem szerint a történelemtanítás elméletében továbbra is helyes különválasztani a fogalmak és a törvényszerűségek fogalmát. A történelmi törvények és törvényszerűségek a társadalom fejlődésének alapvető tendenciáit tartalmazzák és

---

³ P.F.Brandwein, *Toward a Discipline of Responsible Consent*, New York, 1961, 31. p.

⁴ L.E.Metcalf, *Is a Concept Ever Right? Concepts in the Social Studies*, University of Leeds, 1966, 34-35 p.

tükrözik az ismétlődő szükségszerű összefüggéseket. Emellett, kifejezési formájuk nem szó vagy szókapcsolat, hanem egy vagy több mondat.

2.3. A történelmi tények és fogalmak közötti kapcsolatok

A tények építőköveiül szolgáló fogalmak csak akkor válnak pedagógiai szempontból vett történelmi fogalmakká, ha meghatározott történelmi tartalmakat foglalnak magukba. Az 1848/49-es forradalom csak akkor nyer történelmi jelentést, ha a forradalom-szabadságharc-bukás fogalomsor szerves folytatásai egymásnak. Ahhoz azonban, hogy azzá váljon, az 1848/49-es forradalom és szabadságharc tényeinek elemzéséből és általánosításából ki kell épülnie magának az 1848/49-es forradalom fogalmának. Egyszóval, a történelmi tények fogalmakból, a történelmi fogalmak viszont tényekből épülnek fel.

Itt kell megemlítenem, hogy a történelmi tények több fajtája van, de a történelemtanár felelősségteljes feladata, hogy az eredeti források tanulmányozása alapján mintegy sűrítve, de mindig a diákjai tudásszintjének megfelelően fejezzen ki bizonyos történelmi folyamatokat. Mert az elemzés, összevetés más tényekkel, sokkal közelebb visz egy-egy megfelelő fogalom megragadásához.

A történelmi tények és fogalmak tehát sokrétegű és bonyolult összefüggésekben kapcsolódnak egymáshoz, mennek át egymásba, születtek a tényekből fogalmak, épülnek a fogalmakból a tények. Minden történelmi ismeret alapját a tények alkotják. A tényekből a fogalmakhoz, a fogalmaktól az újabb tényekhez – ez a történelmi valóság megismerésének az útja.

A tények és a fogalmak a történelmi megismerés valóságos, egymással szoros kapcsolatban lévő kategóriái. Ezért tartamuk és viszonyuk tisztázása a történelmi megismerést – jelen esetben az általános iskolai történelmi megismerést - szolgálja.

Vegyünk egy példát: „Az athéni állam vezetője a demokrácia virágkorában Periklész volt.” Ez a tény egyik építőköve a demokrácia történelmileg hiteles fogalmának. Más tényekkel együtt igazolja például, hogy egy, a köz érdekeit kiválóan szolgáló államférfi többszöri megválasztása jól összeférhet a demokrácia fogalmával. Az idézett tény legfontosabb elemei olyan magas szintű fogalmak, mint az *állam*, az *államfő*, a

demokrácia, a demokrácia virágkora. A példából egészen nyilvánvaló: a tényeket fogalmakból, a fogalmakat tényekből képezzük.

Minden tanárnak tudnia kellene, milyen fogalmakat, milyen jellegű tényekre támaszkodva lehet egy bizonyos tanulói fejlettségi szinten kialakítani. Állandó jelleggel ügyelni kellene arra, hogy a tények alkotórészét képező fogalmaknak a tanuló számára is mindig világos, érthető tartalmuk legyen.

Mert világos fogalmakat csakis világos tényekből, világos tényeket pedig csakis világos fogalmak által nyerhetünk.

3. A történelmi képzetek és fogalmak

Ahhoz, hogy a tanulóknak bármiféle megfelelő fogalmuk legyen a feudalizmusról (az elemi oktatás 6. osztályos diákjairól van szó 12-13 éves gyermekekről, az új tanév elején), elsősorban a *jobbágy, földesúr, a földesúri birtok, a jobbágytelek, a robot* és a *terményadó* fogalmait, illetve ezek kölcsönös kapcsolatát kell megérteniük. Mivel a kisgyermek ezekkel, a fogalmakkal itt találkozni először, tehát nem ismerik, a *feudalizmus* fogalmának formálását részfogalmak, kialakításával kell kezdeni. A köznap fogalmak gyakorlati tapasztalataik útján már kialakultak bennük.

Előttünk, történelemtanárok előtt áll az a feladat, hogy e fogalmakat megfelelő történelmi tartalommal töltsük meg. Biztosítani kell a tanulóban, hogy egy-egy fogalom hallatán, ne a mai modern értelemben vett fogalom jusson azonnal az eszébe, hanem mindig az adott kornak megfelelője. Például a középkori vadászat íjjal és nyíllal, nem puskával, vagy az aratás sarlóval, nem pedig a számítógéppel irányított aratócséplővel. Feltétlenül szükséges ebben a korban a tervszerű szemléltetés – sematizált rajz.

A végletekig leegyszerűsített, sematizált példákkal a diákoknak is be lehet mutatni, hogy végső soron a történelmi fogalmak is az érzéki megismerésre épülnek. Az érzéki tapasztalatok egy részét mindennapi tevékenységük során szerzik a tanulók, más részét pedig a közvetlen szemléltetés útján.

Saját óravázlataimból minden osztályra egy-egy példát bemutatni:

Athén-Spárta

Földbirtok

Oszmán birodalom

Választások-parlamentarista rendszer

Mivel a történelemben nagyon sok, ma már nem szemléltető tárgy és jelenség fogalmával kell dolgoznunk, a történelemtanításban különös jelentőségre tesz szert a szemléltetés (a filmek szerepe a történelmi fogalmak kialakításában).

A múlt jelenségeit csak az tudja elképzelni, aki rendelkezik az elképzelés, a képzetek összefüggésének és kombinálásának a készségével, akinek tehát megfelelően fejlett a fantáziája – képzeletereje. Csak hogy a múlt jelenségeit a múlt valóságának megfelelően kell és szabad elképzelni. Ez csak annyiban lehetséges, amennyiben a tanulók elemi képzetek helyes és világos képzetek, és amennyiben ezeket, a képzeteket a múltról szóló tudományosan igazolt információk, tehát történelmi tények aktivizálják, idézik fel. Ezért tanulóinkban azt a készséget kell fejlesztenünk, hogy képesek legyenek a valóságról a tudatukban őrzött helyes képzeteket a történelmi tények alkotóelemeit képező szavak hatására a múlt valóságának elképzelésére felhasználni.

Amennyiben tanulóink világos képzetekkel rendelkeznek és kellően fejlett a fantáziájuk, jól válogatott és szintetizált történelmi tényeket hallva vagy olvasva életre tudják kelteni magukban a múlt jelenségeit (sajnálattal kell viszont megállapítani, hogy a diákok egyre kevesebbet olvasnak, s nem csak a történelmi regényekre kell gondolni), majd a jelenségeket elemezve megfelelő fogalmaik alakulnak ki, miközben a jelenségek lényegébe hatolnak. *A ténytársorlatok azért kelthetik életre a múlt társadalmilag lényeges jelenségeit, mert a tudatban megfelelő képzet-sorozatokat indukálódnak/gerjesztődhetnek.* S ezzel önmaguknak, minthogy a lényeg mindig és csakis a jelenségekben rejlik, szilárd alapokat biztosítanak a jelenségekben lévő lényegi kapcsolatok megragadására, a történelmi fogalmak kialakulására.

Mint korábban már láthattuk, bármilyen magas szintű fogalom csak akkor nyerhet valóságos, megfelelő tartalmat, ha az érzéki valóság talajában gyökerezik. Ezért állíthatom, hogy egyrészt semmilyen fogalom nem alakulhat ki megfelelő konkrét képzetek nélkül, másrészt annál tartalmasabbak, mélyebbek, rugalmasabbak a fogalmak, minél szélesebb a köre és gazdagabb a tartalma azoknak a képzeteknek, amelynek alapján az adott fogalmak kialakultak.

Az érzéki megismerés és az absztrakt gondolkodás között nincsen tehát merev válaszfal. „*A gondolkodás és az észlelés elszakíthatatlan kapcsolatban van egymással.*”⁵

„*A képzetelalkotás és a fogalomalkotás a történelmi megismerés gyakorlatában szerves egységet alkot.*”⁶ Ha az előző példa alapján, a feudális földbirtok fogalmának formálása nem megfelelő képzetek alapján történik, a *feudális birtok* kifejezés csak egy üres vagy inkább történelmileg nem megfelelő szókapcsolat marad. Ha viszont a feudalizmussal kapcsolatos képzetek kialakítása során nem tisztázódik, hogy bizonyos képzetek a feudális földbirtokos fogalmára vonatkoznak, a képzetek szétfolyanak, nem visznek előre a történelmi megismerésben.

A történelmi fogalmakat aktivizálva hozzuk létre a történelmi képzeteket, a történelmi képzetek segítségével pedig a történelmi fogalmakat.

A pszichológia, különösen a fejlődéslélektan és a pedagógiai pszichológia területén végzett kutatások⁷, illetve saját munkatapasztalatom az évek során, egyértelműen bizonyítják, hogy a gyerekeket 10-éves korukban, tehát akkor, amikor iskoláinkban a történelmet tanulni kezdik, heti egy órával, olyanfajta konkrét fogalmi-műveleti gondolkodás jellemzi, amely erősen támaszkodik a képekre, képzetekre.

Ennek alapján vethetik fel egyesek, talán jogosan is: lehet-e és érdemes-e történelmet tanítani, mielőtt a diákok elérik az absztrakt fogalmi gondolkodás szintjét.⁸

---

⁵ Н.К.Обуева, О переходе от ощущения к мысли, Москва, 1963,111стр.

⁶ G.R.Elton, The Practice of History, London, 1967.,145-146 p.

⁷ Lásd bővebben Eperjessy Géza, Szebenyi Péter, A tanulók történelmi fogalmainak fejlődése, tanulmányi munkáját, Tankönyvkiadó Budapest, 1975.

⁸ F.I.Greenstein, Children and Politics, New Haven and London, Yale University Press, 1965.,198 p.

Vannak történelemmetodikusok, akik úgy oldják meg a fenti problémát, hogy a *történelmi fogalmakat* felosztják:

a) olyan konkrét jelenségeket tükröző fogalmakra, amelyeket közvetlenül érzékelni lehet,

b) bonyolult társadalmi viszonyokat tükröző fogalmakra, amelyeket csak gondolatilag lehet megragadni,

c) egészen magas színvonalú szociológiai fogalmakra. Majd avval érvelnek, hogy az alsóbb osztályokban főként az első típusú fogalmakkal kell dolgozni a Társadalom tantárgy keretein belül.

Ha viszont egyedül a lényegi történelmi kapcsolatokat, tükröző fogalmakat tartjuk a történelmi fogalmaknak, ott áll előttünk a következő kérdés: Mire juthatunk a történelemtanításban a képekkel, a képzetekkel? Vagy másképp megfogalmazva: *A jelenségekben rejlő lényegi kapcsolatok megragadhatók-e képekkel, képzetekkel, vagy valóban csupán az absztrakt – a képzetektől teljesen elvonatkoztatott - fogalmakkal?*

A képzetek szemléletesek, de az általánosítás mozzanatát is magukba foglalják. *Az általánosító tendencia lehetővé teszi, hogy a képek, illetve a képzetek lényegi kapcsolatokat szemléltessenek, és így meghatározott fogalmakat reprezentáljanak. Ezekben, az esetekben a történelmi fogalmak mögött – a történelmi valóság lényeges kapcsolatait képzetek kapcsolataiként szemléltető – komplexumok állnak.*

Ilyenformán megfelelő képekkel, illetve képsorokkal szemléltetővé tehetünk egészen absztrakt fogalmakat, és elvont, törvényszerű összefüggéseket. A lényeg irányában történő konkretizálásnak a pedagógiai gyakorlatban (különösen az 5. és 6. osztályban) rendkívül nagy a jelentősége. Minthogy azonban az objektív valóságban a történetileg konkrét képszerűen is megjelenik, a történelemtanítás konkrét történetisége, életszerűsége általában is megköveteli a szemléletes képek, képsorok alkalmazását. Az előremutató pedagógiai gyakorlatban a történelmi jelenségektől a lényeghez a kifejező plasztikus tényeken, pontosabban a tényeknek a múltat megelevenítő szemléletes életszintézisén keresztül vezet az út.

A lényeg irányában történő konkretizálást jól szolgálják a *szemléletes sémák*. Egy-egy ilyen séma (lásd a példákat) szemléletes lévén szintén sajátos képzet. Az iskolai történelmi megismerés előrehaladásával a tanuló – megfelelő gondolkodási műveleteket használva – a sémá-

kat újra és újra átstrukturálja, beléjük új elemeket olvaszt, közöttük új összefüggéseket talál. Minél gazdagabbak és rugalmasabbak lesznek ezek a sémák, annál inkább megszűnnek csak sémák lenni, fokozatosan elvesztik sajátos képzet jellegüket, absztrakt fogalmi rendszerekké alakulnak át. Ezáltal a tanuló mindinkább képessé válik rá, hogy konkrét képek illetve képzetek segítségével, az első jelzőrendszerre való *folyamatos* támaszkodás nélkül *elvont fogalmakban gondolkodjon*. Így nő át a *konkrét fogalmi gondolkodás absztrakt elméleti gondolkodásba*.

Álljon itt most a folyamat szemléltetésére egy példa:

A 6. osztály elején a feudalizmus fogalmának a kialakításához úgy kezdek hozzá, hogy néhány tipikus ábrát elemeztetve, a tanulóimmal kiemeltetem a legfontosabb jelenségeket (lerajzolom a földesúr birtokát, a földesúr birtokának egy részét jobbágytelkekre osztom, a jobbágyok művelik a földesúr földjét, ők a földesúrnak adóznak, stb.) E képek alapján a lényegi kapcsolatokat reprezentáló tipikus cselekvéseket, történéseket a tanulók megfelelő képzetsorok segítségével tudatukban reprodukálják, magukban elképzelik. Ezután a lényegi kapcsolatokat, tükröző képzetsorokat például egy szemléletes applikációs vázlatban, szintetizáljuk.

A következő órán azonban felvetődhetik a kérdés: Hogyan ellenőrizhetjük, hogy a tanulók legalább ilyen szemléletes szinten valóban *megértették* a feudális földesúr és a jobbágy közötti alapvető viszonyokat? Semmiképpen sem úgy, hogy a fenti rajzot, vagy sematikus vázlatot egyszerűen elmondattjuk, vagy lerajzoltattuk velük a táblára. Így ugyanis csak azt ellenőrizhető le, hogy a szóban forgó séma – sajátos képzet formájában – *rögződött* – a diákok tudatában, azt azonban nem, hogy megértették-e a tipikus képzetsorokkal reprezentált lényegi összefüggéseket. Ehhez tehát más jellegű feladatokat kell velük megoldatni, s ezekben a lényegi, tanár által kreált kreatív feladatokban mutatkozik meg igazán a tanár talpraesettsége és a tantárgy iránti elkötelezettsége. Például szemelvényt, lehet nekik, vagy velük felolvastatni arról, hogy az egyik földesúr kötelezte a birtokán élő mesterembereket: javítsák ki évente – minden fizetség nélkül – a várkastélyt, amiben népes családjával lakik. Ezek után fel lehet tenni a kérdéseket:

- Kik voltak a szemelvényben szereplő emberek?
- Miért kötelezte őket a földesúr munkára?

- Milyen más szóval tudnátok kifejezni azt a munkát, amit ezek az emberek végeztek?

Az ilyen és ehhez hasonló feladatok gondolkodásra készítetik a tanulókat. Megoldásukhoz össze kell vetniük a tudatukban rögzített szemléletes sémát a hallott és elképzelt új jelenségekkel, azaz egyszerűbben fogalmazva: két képet kell összehasonlítani. Ehhez először is mind a két képet elemekre kell bontani, és ki kell emelni belőlük a két lényegében azonos jelenséget, tehát analizálni kell. A tanulók azonban, csak akkor tudják felismerni, melyek a lényegében azonos jelenségek, ha el tudják vonatkoztatni a lényegtelen körülményektől, attól, hogy a sémában csak egy ember van, az elbeszélésben több volt, stb.

Ha tehát képesek az absztrakcióra, akkor a *sikerés absztrakció* esetén már könnyebben megy az *általánosítás*, a *következtetés*: a rajzon lévő jobbágy meg az elbeszélésben szereplő emberek is ingyenmunkát végeztek a földesúrnak, tehát az utóbbiak is nyilván jobbágyok voltak, akik robotoltak, mivel a földesúrtól jobbágytelket kaptak, stb.

A feladat sikeres megoldásával a tanulók nemcsak azt bizonyítják, hogy lényegében *megértették* a feudalizmus szemléletes, elsődleges fogalmát, hanem ugyanakkor önállóan megközelítenek egy új fogalmat is – az iparos jobbágy fogalmát -, és emellett egy konkrét történelmi anyagon gyakorolják a gondolkodási műveleteket.

Ez a példa is világosan szemlélteti, hogyan segítik a képzetek a tanulók gondolkodását. Ugyanakkor azt is jelzi, hogy az ilyen fajta képi gondolkodás sem nélkülözheti az absztrakciót. Ahhoz, hogy a tanulók el tudjanak vonatkoztatni a példában szereplő kétféle munka közötti egyedi különbségektől, a munka fogalmával, mint absztrakt fogalommal kell rendelkezniük. Feltételezhető azonban, hogy a munka fogalma már a 6. osztályos diákok számára is absztrakt fogalom, minthogy eddigi életük során a munka igen változatos formáival ismerkedtek meg.

„A konkrét fogalmi és az absztrakt – elméleti gondolkodás különálló szintjéről tehát csak abban az értelemben beszélhetünk, hogy az elsöben a gondolkodás még erősen támaszkodik a képekre, képzetekre, de az absztrakt fo-

galmak már itt is jelentős szerepet játszanak, a második szinten viszont a képek, képzetek már nem töltnek be alapvető funkciót.”⁹

Bár a gondolkodás fejlődésének általános törvényszerűségei a történelmi gondolkodás fejlődésére is vonatkoznak, az absztrakt-általános és a konkrét-képi közötti viszony itt mégis sajátos. A történelmi gondolkodás fejlődésére különösen jellemző, hogy az nem egyszerűen a konkrét-képitől az absztrakt-általános felé halad, hanem ugyanolyan mértékben fordítva is: az általánostól a konkrét felé. Ez teljes mértékben megfelel a történelmi megismerés logikájának, amelyben a konkrét-képi és az absztrakt-fogalmi mindig szerves egységet alkot. A történelmi gondolkodásnak ugyanis a múltat a maga konkrét történelmi valóságában, a jelenség és a lényeg egységében kell megragadnia és feltárnia.

Ahogy az emberiség történelmi fejlődésének eredménye és feltétele az emberi fogalmak kialakulása és fejlődése, éppen úgy az egyéni életet is végigkíséri a fogalomfejlődés.

Mivel a fogalom a gondolkodás eszköze és terméke is, az egyes szakaszokra jellemző *fogalomszintek* egyben a *történelmi gondolkodás* fejlettségi szintjére is utalnak.

4. Hogyan alakulnak ki a tanulók tudatában a történelmi fogalmak?

Az általános iskolai tanulók történelmi fogalmainak differenciálódása és mélyülése (saját standard-tapasztalatok, példák). Az átlagos és az átlagostól eltérő órán kimutatott teljesítmények vizsgálataiból, felelések, ellenőrzők révén (melyeket a 2010/2011-es iskolaévben három különböző, közép-bánáti általános iskola 5. és 8. osztályosai között végeztem¹⁰) teljesen elhatárolhatóan kibontakozik a 11-12, 14-15 éves tanulók történelmi gondolkodásának fejlődésmenete.¹¹

---

⁹ A konkrét és az absztrakt viszonyát igen előremutatóan és újszerűen elemzi: J. Coltham, *Junior School Children's Understanding of Some Terms Commonly Used in the Teaching of History*, Manchester, 1960., 11-12. p.

¹⁰ Miloš Crnjanski – Srpski Itebej, Petófi Sándor – Magyarcsernye, és Nikola Tesla Banatsko Karađorđevo izdvojeno odeljenje – Ady Endre - Torda

¹¹ Jogosan felvetődhet a kérdés, miért pont ebben a két korosztályban végeztem kutatásaimat. Ennek több oka is van, az egyik miszerint a kisebbik fiam volt ötödikes egy 23-as létszámú osztályban, illetve a másik két iskolában 8, 14 diák volt. Ami a 8. osztályt

5. osztályosok

A katonaság és a fizikai kényszer fogalomkörének viszonylag nagy súlyát a 11-12 évesek gondolatvilágában nem magyarázhatjuk egyszerűen a társadalom külső ráhatásával. Az átlagos ötödikes gyerekek a hadseregről, a fegyverekről, a fizikai kényszerről rendszerűen nagyon konkrét, egyedi színezetű elképzelésekkel rendelkeznek. Ezzel szemben a szellemi tényezőkkel kapcsolatos fogalmak nagyon elvontak túlságosan általánosak ezen korosztály számára. Az 5. osztályos tanulók történelmi fogalmait a konkrétság jellemzi.

A 11-12 éves tanulók történelmi gondolkodása nem csak rendkívül konkrét és szemléletes, nemcsak gyakran a valóságtól elrugaskodóan fantáziadús, hanem egyben határozottan és egyirányúan célratörő, differenciálatlanul általánosító is.

Az átlagos és az átlagostól eltérő órán kimutatott teljesítmények vizsgálataiból (melyeket a 2010/2011-es iskolaévben végeztem három különböző, közép - bánáti általános iskola 5. osztályosai között) kibontakozik:

A 11-12 éves tanulók történelmi gondolkodásának fejlődésmenete

a) A legalacsonyabb fokon,¹² a gyerekek egy téves, mesés, vagy akár helyes, de az adott fogalom szempontjából nem lényeges fogalmat általánosítanak.

b) A következő fokon¹³ az általánosítás alapja egy tipikus, a lényeg irányába vivő szemléletes fogalom.

c) A legfejlettebb tanulók¹⁴ elérkeznek a kezdeti absztrakció fokára: több fogalom megegyező vonásait emelik ki általánosként.

---

illeti itt egy 25, 23 és 11-es létszámú igen különböző diákokkal dolgoztam, illetve katolikus és református vallásúakkal.

¹² Кључни појмови за крај обавезног образовања за наставни предмет Историја, Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања, Београд, 2008.,17-18 стр. Класификација знања која су везана за појмове : Нужна знања – Szükséges tudás

¹³ Важна знања – Fontos tudás

¹⁴ Вредна знања – Értékes tudás

Tapasztalatom szerint az 5. osztályban tipikusnak a második fokozat a domináns.

Hogyan halad a tanuló az általánosítás alacsonyabb fokairól a magasabb fokok felé? Úgy, hogy gondolkodása egyre inkább differenciálóvá, tehát egyre konkrétabbá, és ezért egyre mélyebben általánosítóvá is válik. A gondolkodás fejlődése nyilvánul meg abban is, hogy a tanulók mind kevésbé ragadnak a legkonkrétabb fogalmakhoz, és ezzel párhuzamosan mindinkább képessé válnak az elvontabb fogalmak önálló alkalmazására.

A jó tanuló azért képes mélyebben általánosítani, mert nem egy, hanem több fogalomból általánosít. Ezt azért teheti, mert differenciáltabb képből indul ki, azaz nem egy, hanem több általánosítandó konkrétum áll benne általánosításra készen. Gondolkodása viszont azért differenciáltabb, mert a jelenségeket pontosabban, élethűebben ismeri.

Összegezve: minél pontosabbak, konkrétabbak a tanulók ismeretei, annál mélyebben képesek általánosítani, és minél mélyebben általánosítanak, annál pontosabban, konkrétabban ismerik meg az objektív valóságot.

8. osztályosok

Kutatásom során úgy tűnt, hogy a 8. osztályosok válaszaiban, elég gyakran játszik a pénz fogalma olyan centrális funkciót, mint az ötödikeseknél a fizikai kényszerítés. A központi fogalom megváltozása egymagában is igen érdekes jelenség.

Míg a 11-12 évesek sajátos társas kapcsolataiban az erőnek és a gyengédségnek, spontán játékaiban a katonásdinak kiemelkedő szerepe van, addig mindez a 14-15 évesek mikrocsoportjaira már korántsem jellemző. Ahogyan a 8. osztályosok fokozatosan beilleszkednek a felnőtt-társadalom életébe és gondolkodásvilágába, úgy csökken a szemükben a nyers erő tekintélye.¹⁵ Növekszik viszont az anyagi javak megbecsülése. A pénz fogalmának a középpontba kerülése is, többek között ezt a folyamatot jelzi.

---

¹⁵ Itt jegyezném meg, hogy kizárólag magyar nemzetiségű diákokkal dolgozom.

A 13-14 éves tanulók történelmi gondolkodásának fejlődésmenete

a) A legalacsonyabb fokon¹⁶ a szellemileg egészséges gyerekek bizonyos értelemben valamennyien felette állnak az 5. osztályosok történelmi gondolkodásának, amennyiben már nem csak szemléletesen konkrét fogalmakkal, képzetekkel operálnak. Igaz, a szerényebb képességű tanulók tudatában az elvont fogalmak diffúz tartalommal és kaotikus formában kavarnak, és komoly gondot okoz a fogalmak elkülönítő rendezése, differenciálása és analízise, de mindezek a nehézségek súllyal már nem a szemléletes fogalmak, hanem a mélyebb, valóságos absztrakciók szférájában zajlanak le.

b) A következő fokon¹⁷ az átlagos tanuló a történelmi gondoskodás fejlődésében eljut oda, hogy viszonylag pontosan differenciálja a fogalmakat, és az így konkretizált fogalmakkal eredményesen dolgozik, világos ok-okozati láncolatokat épít fel, logikus következtetésekre jut. Jelentős problémái vannak azonban a fogalmak általánosító rendezésével, a differenciált részfogalmak integrálásával, az analizált ismeretelemek szintetizálásával.

c) A legfejlettebb tanulók¹⁸ ezen a fokon is túljutnak. Általában eredményesen szintetizálnak, integrálnak. Ami azonban még az ő számukra is nehéznek bizonyul, az a tudományos pontosságú történelmi gondolkodás. Tudományos fogalmakat, meghatározásokat, tételeket képesek ugyan reprodukálni, de alkalmazni nem. A tudományos fogalmak teljes tartalmát ők sem tudják átfogni és ezért a fogalmak vagy tartalmatlanok maradnak számukra, vagy leszűkülnek és így elvesztik tudományos jellegüket. A 14-15 éves fiatalok köznapi történelmi fogalmakkal és nem tudományos fogalmakkal dolgoznak.

A 14-15 éves tanulók történelmi fogalmai már valódi fogalmak abban az értelemben, hogy tartalmuk nem egy vagy egynéhány konkrét képzet, hanem számos történelmi jelenség és fogalom közös lényegét

---

¹⁶ Кључни појмови за крај обавезног образовања за наставни предмет Историја, Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања, Београд, 2008., 17-18 стр. Класификација знања која су везана за појмове : Нужна знања – Szükséges tudás

¹⁷ Важна знања – Fontos tudás

¹⁸ Вредна знања – Értékes tudás

sűrítik magukba, de nem teljes értékű pontos fogalmak tudományos értelemben.

A 8. osztályosok nemcsak mennyiségi, hanem minőségi különbségeket is meg tudnak határozni, ami a differenciáltabb látásmód fokozatos kialakulásában nyilvánul meg. A pontos differenciálás pedig előfeltétele az absztrakciók kialakulásának.

Az 5. és 8. osztályos adatokat összehasonlítva mindenekelőtt az tűnt a szemembe, hogy a 8. osztályosok ítéletei viszonylag arányosan oszlanak el. Az arányosabb eloszlás a 14-15 éves fiatalok differenciáltabb, történelmi szemléletmódjára utal, bizonyítja, hogy általában több oldalról, tehát változatosabban közelítenek az adott probléma megoldásához, mint az 5. osztályosok.

Egy ilyen tudományos kutatás során joggal vetődik fel a kérdés: a belső, szellemi érés mellett, milyen tényezők befolyásolják még az eredményeket? Vagy pontosabban: mely tényezők segítik, és melyek gátolják a belső fejlődést?

Különböző tényezők módosítják a tanulók történelmi gondolkodásának fejlődési ütemét:

- tanulók neme
- a tágabb környezet
- szűkebb környezet
- a családi környezet
- az iskolai környezet
- a tanítás módja

Tanulók neme

A lányok történelmi gondolkodásának fejlődése valamennyivel mindvégig megelőzi a fiúk gondolkodásának a fejlődését. De ez az eltérés nem számottevő, azonban nem is véletlenszerű.

A tágabb környezet

Tágabb környezet hatásában természetesen az is szerepet játszhat, hogy mezőgazdasági, ipari vagy vegyes foglalkozású területen belül városban vagy falun lakik-e, a tanuló.

Szűkebb környezet

A városokban nem azért jobb a tanulók eredménye, mint a falvakban, mert egy olyan helyen, ahol több ember lakik, jobban lehet történelmet tanulni, hanem azért, mert a városokban előnyösebbek a kulturális feltételek, jobban felszereltek az iskolák, több idő jut a gyerekek intellektuális fejlődésére nagy gondot fordító szülőkre.

A családi környezet

Figyelemre méltó, hogy a tanulásban nyújtott iskolán kívüli közvetlen segítség kizárólag az ötödikeseknél érezteti szignifikánsan pozitív hatását. A felsőbb osztályokban a családi segítség (kizárólag a vizsgált környezetben, mely tipikusan mezőgazdasági) általában csak azokat a hiányosságokat igyekszik pótolni, amelyek megakadályozzák, hogy a tanuló átlagon aluli követelményeket teljesítsen, illetve elérje az átlagos szintet. Ezzel szemben az 5. osztályban a családi segítség olyan többletet jelent (s ezt a használatban lévő Munkalapok átnézésekor vettem különösen észre), amely az átlag fölé is emelheti a gyerekeket. De ennek a fordítottja is igaz: az otthoni segítség nélkül ötödikben viszonylag nehezebb elérni az átlagot, mint a felsőbb osztályokban, ami talán a heti egy óra rovására is írható.

Az iskolai környezet

A tanulói teljesítményeket befolyásoló szűkebb környezethez tartoznak az iskolai körülmények is:

- az iskola felszereltsége,
- az osztály jellege,
- a történelemtanár személye, stb.

Az iskola felszereltsége

Ami mindhárom iskolára jellemző az a gyenge felszereltség, ami különösen a történelmi térképek hiányában mutatkozik meg, amelyek vagy kiöregedtek, (még vannak a 60-as, 70-es évekből Učila - Zágráb

térképek!), vagy cirill írásmóddal íródtak, ami a magyar ajkú kisdíákoknál igen nagy gondokat tud okozni. Illetve nincs olyan terem ahol audiovizuális eszközöket tárolnak, amelyeket állandó jelleggel lehetne használni.

Az osztály jellege

Habár ismert az a pedagógiai követelmény mely szerint: minél kisebb az osztály, annál könnyebb vele jó eredményeket elérni, felmérés az ellenkezőjét bizonyította be. Volt olyan ahol az osztálylétszám nem befolyásoló tényező, s amennyiben mégis: éppen a nagyobb osztályok értek el jobb eredményeket.

A történelemtanár szerepe

A három iskola közül, kettőben a vizsgált iskolaévben kezdtem tanítani, mint szaktanár gazdag pedagógiai, húszévnnyi tapasztalattal. Előttem nem szakos történelem tanárok tanították e tantárgyat. Ebből azt a következtetést vontam le, miszerint mély tantárgyi tudás szükséges, magas hivatástudat és nagyon sokoldalú pedagógiai-módszertani felkészültség is elengedhetetlenül szükséges e tantárgy szakszerű tanításához.

A tanítás módja

A három iskolában semmiképpen sem taníthattam ugyanúgy, hiszen az egyik iskolában a gyerekek szociális és kulturális helyzete volt, mélyen az átlag alatt, míg a másikban akadtak kivételesen jó összetételű, magas tanulmányi átlagú osztályok. Ezért sokszor nem egyforma a tanár és a tanulók közös munkája, az összefüggések kiemelése, az értelmi és az érzelmi nevelés sem. Mindenesetre mindenütt igyekeztem a legfontosabbat betartani, a korszerű tanítási módot. Itt szeretném kiemelni, hogy a tanulók fogalmainak optimális fejlesztéséhez alkalmas stratégia kidolgozása igen nehéz feladat. S ez is csak azt bizonyítja, hogy a fogalmak kialakításának a módszertana a történelemmetodika egyik legbonyolultabb, de egyben legfontosabb területe.

5. Kell-e és hogyan kell a történelmi fogalmakat tanítani?

Kutatásaim során a tények kézzelfoghatóan igazolták, hogy a történelmi fogalmak fejlődésének alapvető forrása nem a tanulók spontán biológiai érése, ahogyan azt a különböző biogenetikai irányzatok hívei feltételezik, különböző szemináriumokon, és a szűkebb társadalmi környezet sem játszik olyan döntő szerepet, mint azt a szociogenetikai iskolák követői állítják. A tanulók történelmi fogalmainak fejlődési ütemét, ha nem is kizárólagosan, de döntően a tanítás módja határozza meg. A tudatos pedagógiai ráhatás vezető szerepet játszik a történelmi gondolkodás fejlődését alakító tényezők között. Tapasztalatom szerint a tanítás anyagának és módszereinek megfelelő átalakításával, fejlesztésével és a korszerű módszerek széles körű elterjesztésével a történelmi fogalmak elsajátítási üteme gyorsítható, elsajátítási szintje magasabbra emelhető.

A történelmi fogalmak fejlődésének általános menete

A történelmi fogalmak objektív tartalma a tanulók tudatában fejlődésük szintjétől függően különbözőképpen tükröződik: más-más vonásait, oldalait, jegyeit emelik ki az objektív tartalomnak. Minél fejlettebb történelmi gondolkodásuk, annál inkább adekvátak fogalmaik, tehát annál gazdagabban, teljesebben, mélyebben tükröződik tudatukban a történelmi fogalmak objektív tartalma. Ha sikerül megragadnunk a tanulók történelmi fogalmainak valóságos fejlődésmenetét, és feltárni a fejlődésmenetet meghatározó legfontosabb törvényszerűségeket, a felismert összefüggésekre támaszkodva pedagógiai tevékenységünket úgy szervezhetjük meg, hogy nagymértékben növelje munkánk hatékonyságát. Bár a tanulók történelmi fogalmainak fejlődésmenetének pontos ismeretétől még távol vagyok, vagyunk, vizsgálataimból néhány összefüggés mégis kiviláglik, amelynek további felhasználása gyakorlati haszonnal is szolgálhat.

A gondolkodási folyamatot egy történelmi feladat, pontosabban a feladatban rejlő problémák megoldásának a szándéka indítja mindig el, s a feladat megoldása egyrészt új fogalmat hozhat létre, másrészt a már korábban meglévő fogalmának történelmi tartalmát tovább gazdagítja, mélyíti el. Valójában minden, a személy számára valóban új probléma

megoldása fogalomalkotást kíván, és csakis a feladat megoldásának eredményeképpen keletkezik fogalom.

Minél összetettebb és magasabb szintű egy fogalom, annál kevésbé lehet rendszeres önálló alkalmazás nélkül kialakítani, elsajátítani. Így a történelemtanításban különös jelentősége van annak a fontos pszichikai törvényszerűségnek, miszerint *a fogalmak elsajátítása használatuk és alkalmazásuk folyamatában megy végbe.*

Tantárgyunk esetében a fogalmak elsajátításában annál is inkább törekedni kell a lehető legteljesebb tanulói önállóságra, mivel csak az önálló fogalmi gondolkodás útján levont következtetések válhatnak meggyőződéssé. Márpedig az alapvető történelmi következtetéseknek meggyőződéssé, a magatartást motiváló élelervvé kell válniuk ahhoz, hogy tanítványaink világnézete megfelelően formálódjék.

Valódi, operatív, használható, értelmes és hasznos történelmi fogalmakat kialakítani, meggyőződést formálni, világnézetet alapozni nem lehet, ha a tanár a fogalmak tanítását úgy képzei el, hogy egyszerűen meg kell magyaráznia az újonnan előforduló ismeretlen kifejezéseket, szavakat. Ha tehát a gyerek helyett ő gondolkodik, az ő agya dolgozza fel a szellemi táplálékot és nem a tanulóé. Az ilyenfajta fogalomtanítás egyenes következménye, hogy a tanuló nem érti, mert nem értheti a fogalmat. S ekkor – hogy mégis legyen valami látszata a tanításnak – következik a fogalmi meghatározások lediktálása, bemagoltatása és szigorú kikérdezése. Ezzel természetesen a tanuló nem sajátította el a fogalmat, és így azt használni sem tudja – és az egész oktatási folyamat így értelmét is veszítette.

Ahhoz, hogy diákunk a 8. osztály végén megfelelő következtetéseket tudjon levonni, szükséges, hogy a feladat megoldásához szükséges fogalmai a legreálisabbak, leggazdagabbak, legdinamikusabbak, legrendszeresebbek legyenek.

A történelemtanítás sajátos feladata nem egyszerűen a gondolkodás, hanem a történelmi gondolkodás fejlesztése. A történelemtanítás sajátos feladata, annak biztosítása, hogy a tanuló képes legyen a jelen és a jövő legfontosabb társadalmi jelenségeit a maguk tényleges történelmi fejlődésében, kialakulásuk és perspektíváik, törvényszerű tendenciák valóságában megragadni. A történelemtanítás sajátos feladata, annak biztosítása, hogy a tanuló megértse miért és hogyan született nemzedé-

kek hosszú sorának küzdelmei, erőfeszítései révén a jelen, és meggyőződéssé válnak: az ő erőfeszítésére is szükség van a jövő formálásához.

Ezért egyáltalán nem mindegy, hogy a tanulók milyen anyag alapján, milyen fogalmakat és milyen törvényszerűségeket sajátítanak el. A tanított történelmi jelenségeknek a történelmi fejlődés fő vonalába kell esniük, implicite tartalmazniuk kell a lényegi történelmi összefüggéseket. Ugyanakkor a jelenségeket a lehetőségekhez képest gazdagon, sokoldalúan kell bemutatnunk. A történelmi tényeket úgy kell szintetizálnunk, hogy a valaha volt élet életre keljen, teljes hitelű vallomást tegyen hajdani önmagáról. Mert csak így biztosítható a történelem eleven szemlélete.

Mert csak így válik világossá a rendezetlenségbe rendet vivő elem, a törvénnyé emelkedő uralkodó tendencia valóságos jelentősége, így válik érthetővé, érzékelhetővé az, ami az emberi történelemben valóban nagy: a küzdelem, - a hősi harcok és mellettük a hétköznapi életteljesítmények – heroikus jelentősége, az tehát, ami által, amiben a törvény keletkezik és megvalósul, ami az emberi felemelkedés emelője és biztosítója. Így válik érthetővé, életközeli emberséggé a történelem cselekvő hőse: az ember, aki a felemelkedés cseppet sem könnyű, emberi útján járva, tetteivel azt vagy éppen az ellentétét szolgálja, aki küzd és tetteinek összességében a törvény forrása és megvalósítója, hatásának alanya és tárgya is egyszerre.

Csak ha a történelmi valóság életteli jelenségeiből indulunk ki, és ide térünk vissza, válhatnak a tanulóink történelmi fogalmai reális, lényegében adekvát fogalmakká, amelyek képesek az állandóan változó, mozgó – végső soron fejlődő – történelmi valóságot nyomon követni, s ennek következtében egyre gazdagabbá, árnyaltabbá, egyre konkrétábbá és mélyebbé válni.

Az elemzés tárgyául szolgáló életteli történelmi jelenségek megválasztása, bemutatása vagy a bemutatás megszervezése a történelemtanár egyik elsőrendű pedagógiai feladata. Az életteli ténszintézisekben benne rejlenek azok a lényegi viszonyok, amelynek feltárása elvezet a szükséges történelmi fogalmak és végső soron a történelmi törvényszerűségek felismeréséhez. Csakhogy a lényegi viszonyokat, kapcsolatokat az életteli szintézisben álcázzák, elrejtik azok a mellékkörülmények, amelyek a szintézist élettellivé teszik. Ezért a konkrét, a lényeges és a

lényegtelen tényeket egyaránt tartalmazó ténszintézisből először a fogalomfejlesztési céljaink szempontjából lényeges tényeket kell a tanulókkal kiemeltetnünk, majd fokról fokra haladva, a tanári irányításnak az adott esetben éppen megfelelő eljárásaival fel kell tárunk velük együtt a jelenségekben rejlő lényegi kapcsolatrendszereket.

A lényegi viszonyrendszerek gondolati megragadása a történelmi fogalom elsődleges elsajátítását jelenti.

A történelemtanítás egészének egyik vitathatatlan alapvető célja a megfelelő fogalomrendszerek kimunkálásának útján a történelmi gondolkodás formálása. A lényegi viszonyrendszerek elég szilárd, tehát jól áttekinthető, ugyanakkor elég nyílt, tehát továbbfejleszhető rendszerét azonban csak speciális tervezőmunka, és megfelelő eljárások révén lehet a tanulók tudatában kialakítani. Ilyen értelemben az eredményes fogalomfejlesztés igenis önálló pedagógiai tervezőmunkát és speciális eljárásokat igényel.

A történelemtanításban mindig az érzelmi-értelmi-akarati nevelés egységes szempontjaiból kell kiindulnunk. De ez nem járhat azzal, hogy továbbra is halogatjuk annak a kérdésnek a megválaszolását: melyik fogalmat mikor, milyen szinten, milyen rendszerben lehet kialakítanunk, illetve továbbfejleszteni.

A történelemtanítás elméletének halaszthatatlan kötelessége a pedagógiai szempontból vett történelmi fogalmak világos rendszerének, az egyes fogalmak minimális és optimális szintjének, valamint a történelmi fogalmi gondolkodást fokozatosan fejlesztő – tudatosan összeállított – feladatrendszereknek a kidolgozása. A tanulók a történelmi anyag feldolgozásának természetes folyamatában éppen a megfelelően válogatott feladatok megoldásának útján sajátíthatják el a történelmi fogalmak megfelelő módszereit.

Erre a legjobb módszer a fejlődési szintek meghatározása és szisztematikus megfigyelése. A szintek egymásutánisága sok tekintetben a fejlődés általános menetét és törvényszerű tendenciáit tükrözi. Tanítási módszereink átalakításával, továbbfejlesztésével tanulóink egyes szinteket korábban is elérhetik.

- A szemléltetési-képi fogalom

A szemléltetési-képi fogalom kifejezés meglehetősen tág. Ennek ellenére, kétségtelen, hogy már az 5. osztályos tanulók már ezzel a legprimitívebb elsődleges általánosítással is határozott lépéseket tesznek az absztrakció, a valódi fogalomalkotás felé, mivel elvonatkoztat egyes érzéki tulajdonságoktól és kiemel más, szintén érzéki tulajdonságokat, a kiemelt fogalmakat pedig egy általánosított képzetben egyesíti. A diákok tehát formailag is elindulnak a valódi fogalomalkotás irányába.

Az 5. osztályosok teljesítményének mennyiségi és minőségi elemzése minden kétséget kizáróan bebizonyította, legalább is nekem, hogy a tanulók történelmi fogalmai döntő hányadukban szemléletes-képi fogalmak.

A hiba csak akkor jelentkezik, ha tartalmilag nem jó irányban haladnak, és így felületes, lényegében nem helyes képi-szemléletes fogalmakat hoznak létre. Ezek a túl szűk és ezért téves szemléletes-konkrét fogalmak. De a helytelen képi-szemléletes fogalmakhoz tartoznak a túl egyszerűsített fogalmak is, illetve a részben szemléletes-konkrét gondolkodásból fakadó, az elmosódott, bizonytalan, szétfolyó tartalmú diffúz fogalmak.

Amikor a 11-12 évesek által használt fogalom nem világos-szemléletes képzetet foglal magába, általában tartalmatlan vagy zavaros tartalmú a mondanivalója illetve a gondolatmenete. Emellett általános pedagógiai, de egyben saját tapasztalatom is, hogy a gyerekek főként akkor alkalmaznak lépten-nyomon diffúz fogalmakat, amikor a tananyagban sok az olyan – számukra értelmetlen terminus, amelyet a tanárnak, a terminusok nagy száma, felhalmozódása miatt nem áll módjában konkretizálni.¹⁹

A fogalmak fejlődése tehát a pedagógiai valóságban nem a szemléletes-diffúz-elvont, hanem inkább a diffúz- szemléletes- elvont útvonalon halad. A zavaros tartalmú általános történelmi fogalmaknak konkre-

---

¹⁹ A vajdasági magyar pedagógusok, de különösen a tantárgytanító tanárok körében a legnagyobb gondot továbbra is a szerb nyelven írt és nem szakos tanárok által lefordított tankönyvek jelentik. Ezeket a tankönyveket hivatásos fordítók fordítják le, tele idegen és a kisdíákok számára érthetetlen szavakkal, fogalmakkal és kifejezésekkel. Ezen csak úgy lehetne javítani, véleményem és tapasztalatom szerint, ha a legkiválóbb szakemberek, fordítanak le, dolgoznak át és adaptálnák a tanításban használatos tankönyveket, akik minimum 5, de legalább 10 évet dolgoztak elemi iskolában.

tizálódni és differenciálódni kell ahhoz, hogy megfelelő tartalmú elvont fogalmakká válhassanak.

A tanulók fogalmainak szétfolyó, bizonytalan tartalma gyakran rejtve marad a tanár előtt, mert a gyerek megszokta, hogy használ olyan fogalmakat, amelyeknek nem érti a pontos fogalmát. Ennek többek között az oka, hogy ez a korosztály még kevésbé gyakorol kritikát saját gondolkodása felett, illetve még nem gondolkodik saját gondolkodásán, és így nem is tűnik fel neki, ha egy-egy fogalmat rosszul, zavarosan használ. Tanulmányom során megfigyelhettem, hogy az 5. osztályos tanuló nagyon gyorsan és gátlástalanul nyilvánít véleményt, míg a 8. osztályos már alaposabban mérlegeli meg válaszáat. Jórészt ezért tűnnek aktívabban az órán az 5., mint a 8. osztályosok. Ez az aktivitás és a diffúz fogalmak használata közös töről, a gondolkodás önellenőrzésének gyengeségéből fakad.

Az átlagos 11-12 éves tanuló nem sokat törődik azzal, hogy a fogalmakat helyesen és pontosan használja-e vagy sem, az egysíkú általánosításnál jóval gyakoribb a fogalom indokolatlan, felelőtlen kiterjesztése, átvitele más fogalmakra, más helyzetekre.

Ahhoz, hogy a 11-12 éves tanulók lényegében helyes történelmi fogalmakat sajátítsanak el, a múlt képszerű megjelenítésére van szükség. A történelmi jelenségek ne túlszűfolt, de mégis a valóság teljességét tükröző életre keltetése a megfelelő tények és tényesorozatok montírozásával mehet végbe.

- Képszerű történetek

Képszerű történetek nélkül a 11-12 éves gyerekek gondolkodása nem tudja megragadni sem az elvont, fogalmakból felépített tényeket, sem a fogalmakban rejlő lényegi összefüggéseket. A fogalmak elsajátítása tehát nem egyszerűen tényekkel, hanem a tényeknek olyan szintézisével kell megalapozni, amely képszerűen tükrözi a múlt valóságát.

Ezeknek a képszerű szintéziseknek – magyaráz történeteknek – az élet teljességét jelző mellékkörülményeken kívül plasztikusan és jól érzékelhetően kell tartalmazniuk azokat a lényeges jelenségeket, amelyekben a lényegi történelmi viszonyrendszerek tükröződnek.

Amikor például a már említett 6. osztály elején a feudális nagybirtokról tanítunk, a gyerekek megismerkednek egy valóságos nagybirtok vázlatos rajzával és leírásával. Ebben a képből sok mellékkörülmény is szerepelhet (a birtok részei, a birtokhoz tartozó helységek nevei, szolgáltatások, a különleges szolgáltatások fajtái, a természetes környezet, stb.), de alapvető didaktikai követelmény, hogy a leírásban, illetve magában a történetben a földesúr és a jobbágy kölcsönös viszonyát világosan bemutató tényeket is tartalmaznia kell a bemutatásnak.

A diákok szembesítése a megtörtéttel – a történettel – a helyes fogalomalkotásnak szükséges, de nem elégséges feltétele. A történetet analizálni, elemezni kell, s ennek alapján kiemeltetni belőle a lényegi összefüggéseket, tartalmazó jelenségeket. Az így megragadott szemléletes viszonyrendszerek konkretizálják a történelmi lényeg irányába a tanulók fogalmait.

- A viszonyrendszerek rögzítése

Ezért csak a viszonyrendszerek rögzítésével érhető el, hogy a tanulók egyre bővülő – lényegében helyes – történelmi fogalom készlet birtokába jussanak. Mivel a tanulók gondolkodása, a vizsgált korosztályon belül, szemléletes, e viszonyrendszerek rögzítésére is a szemléletes formák látszanak a legalkalmasabbnak. Ez azért is így van, mert a történelmi tananyagban előrehaladva, a fogalmakat rendszeresen szélesíteni és mélyíteni kell, ami a lényegi viszonyrendszereket tükröző szemléletes viszonyrendszerek folyamatos átformálásával, átstrukturálásával jár.

Márpedig egy – a lényegi viszonyokat rögzítő – merev meghatározást sokkal nehezebb átalakítani, mint a szemléletes viszonyrendszereket, tükröző leírást vagy egy dinamikus vázaltsémát. Ezért – véleményem szerint – a fogalmak rögzítésére az 5-6. osztályban a tanulók saját szavaival megfogalmazott leírás és a rajzos-applikációs séma a legmegfelelőbb forma, és nem a merev, betanult meghatározás.

A szemléletes leírásokban és sémákban időlegesen rögzített fogalmakat a szemléletes történetek elemzésében egyre önállóan felhasználva, a leírások és sémák újabb és újabb átalakításával haladnak a tanu-

lók előre a történelmi fogalmak egyre mélyebb (elvontabb) és egyre teljesebb (konkrétabb) elsajátítása útján.

- Elvont – differenciálódó fogalmak

A 11-12 éves tanulók szemléletes-konkrét fogalmaival szemben a 14-15 évesek történelmi fogalmai döntő hányadukban már valódi, elvont fogalmak.

A konkrét-fogalmi gondolkodás átmenete az absztrakt-fogalmi gondolkodásba a történelmi gondolkodás fejlődésében rendkívül fontos mozzanat. A szemléletes-konkrét fogalmak fejlődésének eredményeképpen kialakult nem szemléletes elvont fogalmakkal végzett gondolkodási műveletek egyre szélesebbre tárják a történelem lényegi megismerésének lehetőségeit.

A konkrét-fogalmi gondolkodásban is mindig jelen vannak az elvont-absztrakt fogalmak, de ennek a jelenségnek a 8. osztályos korosztálynál, a fordítottjára is fel kell hívnom a figyelmet: nemcsak a fogalom, hanem a kép is fellép a gondolkodás mindegyik, még a legmagasabb szintjén is. Amikor a tanulónak az átlagosnál nehezebb feladatot kell megoldania, ha különösen nehéz fogalomba vagy olyan kérdésbe ütközik, amelyekkel kapcsolatban hiányosak az ismeretei, visszatér a szemléletes gondolkodás szintjére.

A 14-15 éves tanulók történelmi fogalmainak feltűnő jellegzetesége a nagyarányú differenciálódás. A fogalmak differenciálódása minden esetben feltétele a mély és pontos absztrakciónak. *A megismerés valamennyi területén a differenciálódás alapozza meg a tartalmas integrációt.* Mindez történelemre még fokozottabban vonatkozik. A társadalmi mozgás ugyanis a legmagasabb rendű mozgásforma, és így objektíve benne mennek végbe a legösszetettebb folyamatok, amelyeket csak megfelelően differenciált, sokrétű és sokirányú gondolkodással lehet megragadni. Ugyanakkor a történelmi ismereteknek a differenciálódásában megnyilvánuló konkretizálódása egyre inkább biztosítja ezen ismeretek konkrét történetiségét éppúgy, mint a belőlük levont általánosítások történelmi hitelét.

A fogalmak differenciálódását, tehát feltétlenül pozitív folyamatnak tekinthetjük, s megállapítható, hogy a tanulók történelmi fogalmai is

két irányban fejlődnek: egyre elvontabbá és egyre konkrétábbá (differenciáltabbá) válnak.

Ezek szerint, eddigi tapasztalataim alapján, ennek a korosztálynak úgy segíthetünk leginkább a helyes történelmi fogalmak elsajátításában és megfelelő használatában, hogy a fogalmak, a történelmi ismeretek rendszerezésére e jelenleginél jóval nagyobb gondot fordítunk.

Ez egyben azt is jelenti, hogy a didaktikailag különben szükséges rendszereket, sémákat vagy meghatározásokat időről időre módosítani, pontosítani kell. A sémáknak, meghatározásoknak tehát viszonylag szilárdnak, de ugyanakkor nyíltnak, rugalmasnak kell lenniük. Mert ha a tanulóknak jelentős segítséget adunk is a rendszerezésben, az anyagot végső soron a gyerekek saját magának kell saját agyában rendszereznie. Ezek szerint a rendszerezésben is csupán segíteni, irányítani kell tanítványainkat és nem helyettük rendszerezni. A tervszerűen összeállított feladatok megoldásában jelentkező tanulói önállóságnak ezen a téren is teljes mértékben érvényesülnie kell.

Összegzés

Mivel az ember társadalmi lény, ezért a fogalmak tanításának egyik legalapvetőbb funkciója a gondolatok átadása, és átvétele. Történetileg az emberiség társadalmi, gazdasági és kulturális fejlődése nemcsak a jelen társadalmi, gazdasági és kulturális valóságban ölt testet, hanem az emberiség történelmi tapasztalatait akkumuláló fogalmakban is. Az emberi történelem folyamán kialakult fogalmak segítségével vagyunk képesek az emberi fejlődés valamennyi oldalát és területét megragadni. A fogalmak az emberiség történelmileg kialakult közös tapasztalatait tükrözik. A fogalmak teszik lehetővé a történetileg felhalmozott tapasztalatok átvételét és a továbbfejlesztés utáni továbbadást. Ha az ember a fogalmakat nem tudná átadni és átvenni, elszigetelődnénk a többi embertől a jelenben, és képtelen lenne kapcsolatot teremteni az őt megelőző, illetve követő nemzedékekkel, egyszóval: megszűnne ember lenni. Akár tudatában vagyunk ennek, akár nem: a fogalmak átadása és átvétele az ember egyik meghatározó attribútuma. A tudatosan és célszerűen szervezett gyors és hatékony pedagógiai átadás és átvétel a társada-

lom egészséges életműködésének általában, a társadalmi fejlődés gyorsításának pedig különösen fontos feltétele.

Bizonyos értelemben önmagunknak kell önállóan megalkotnunk, kialakítanunk saját agyunkban, saját fogalmainkat. A legegyszerűbb fogalom a legalacsonyabb szinten is csak úgy válik sajátunkká – és ilyen értelemben valódi fogalommá – ha saját szervezetünk, saját agyunk dolgozza fel. Megmutathatók órámon a diákjaimnak egy ismeretlen tárgyat, de azt a gyerekeknek a saját szemével kell megnéznie. Megmondhatom a tárgy nevét, de azt a gyerekeknek kell megjegyeznie, összekötnie a tárgy képével, reprodukálnia, stb. Ebből a szempontból tehát a legelemibb fogalom is csak önmagunkban kifejlesztett fogalom lehet. Segíthetünk egymásnak, és segíteni kell diákjainknak a gondolkodásban, de egymás helyett, helyettük nem gondolkodhatunk.

Összegezve tehát, az eddigieket, azt mondhatom el, hogy a tanulókat lehet és kell ugyan segíteni a fogalmak elsajátításában – és ilyen értelemben lehet a fogalmakat átadni és tanítani -, de végül is a fogalmakat a tanulók csakis önálló szellemi tevékenységgel tehetik sajátjukká – és ilyen értelemben a fogalomelsajátítás mindig önálló szellemi tevékenység eredménye. Ez az elemi, köznapi fogalmak egyszerű felfogására, megőrzésére és reprodukálására is vonatkozik. A pedagógiai értelemben vett történelmi fogalmak ilyen értelemben sohasem elemi fogalmak, mivel ilyen vagy olyan fokon lényegi, történelmi viszonyrendszert tükröznek.